

Szajbély Mihály

ENTRE CHIEN ET LOUP*A köztes lét kilátástalansága Mózes Attila prózájában*

Asztalos Veronka Örsikének

„Amint a szürkület sűrűsödni kezdett (amire a francia azt mondja igen érzékletesen, hogy *entre chien et loup*), ők is furcsán kezdtek viselkedni.” E mondatot a *Történet falkányi kutyával* című novellából emeltem ki, mely 1978 márciusában jelent meg az Utunkban,¹ majd helyet kapott Mózes debütáló, *Átmenetek*² című kötetében is.

Szürkület, a se itt, se ott állapota, az átmenet, a köztes.

Mózes Attila az Igaz Szó 1979. szeptemberi számában kritikát írt Vásárhelyi Géza *Én ezt már úgyis álmodom* című verseskötetéről.⁴ Úgy látta, Vásárhelyi költői ihletének eredője a kötélen táncolás kényes egyensúlya, a bizonytalanság, mert „a *között* állapotát a lehetségesek sokasága veszi körül”. Vásárhelyi Géza az Igaz Szó 1983. júniusi számában kritikát írt Mózes Attila *Üvegcsendélet* című novelláskötetéről.⁵ Az írás így kezdődik: „Mózes Attila egyik kritikájában részletesen kifejti a *között-érzés* fogalmát, a »se itt, se ott« helyzettudatát mint költészeti alapindulatot, mely szervező közepét is jelentheti egy verseskötetnek, költői életműnek.”⁶ Majd úgy folytatja, hogy Mózes könyvét olvasva ugyancsak a „*között-helyzet, között-érzés, között-tudat*” kötetsszervező szerepére figyelte fel: kül- és belváros határán élő kamaszhőseinek tudat- és érzésvilágát a *se itt, se ott* létállapot határozza meg, helyzetük életkoruk szerint is köztes, szüleik társadalmi státusza ugyancsak bizonytalan.

A két írás úgy cseng össze, hogy közben különböznek egymástól. Míg Mózes absztrakt létélményként beszélt a köztes helyzetről, addig Vásárhelyi konkretizálta, földrajzi, társadalmi és életkori értelemben lokalizálta azt. A fogalom relevanciája mindkettőjük művészetében

1 Mózes Attila, *Történet falkányi kutyával*, Utunk 1978. március 17., 3.

2 Uő., *Történet falkányi kutyával* = Uő., *Átmenetek*, Kriterion, Bukarest, 1978, 89–99.

3 Uő., *Szilánkjait villantó egység*, Igaz Szó 1979/9., 240–244.

4 VÁSÁRHELYI Géza, *Én ezt már úgyis álmodom*, Kriterion, Bukarest, 1979.

5 Uő., *Kamaszváltozatok*, Igaz Szó 1983/6., 513–517.

6 Uő., 513.

kétségtelen, ezt Mózes esetében igazolja Antal Balázs monográfiája, mely többször felhívja a figyelmet a között-helyzetek különböző megjelenési formáira.⁷ Én egyenesen úgy látom, Mózes Attila életművéről létrehozható egy olyan leírás, melynek nyomán munkái a köztes létre adott különböző válaszok egységeként mutatkoznak. Ez az egység azonban nem írja felül az egyes művek információhiányos helyzeten alapuló, az átmeneti állapotban való túllépés kilátástalanságát sugalló lehetséges világainak autonóm működését; láthatóvá éppen ezért csak egy pontosan definiált közteslét-fogalom nézőpontjából válhat.

Itt és most – Mózes absztrakt fogalomhasználatából kiindulva – köztesnek a *bent* és a *kint* közötti állapotot nevezem: amikor a hős – saját akaratából vagy kényszerűen – elhagyja az ismertet és megérkezik az ismeretlenbe; amikor a *régi* már nem, az *új* még nem az övé. Nem is lesz és nem is lehet az övé, mert ahová megérkezik, az számára örök idegen zárványlét. Szokásrendje elől nem térhet ki, alkalmazkodnia az integrálódás esélye nélkül kell. A köztes helyzetből jól látszik a zárványlét élehetlensége, melyben mégis élni kényszerül – mint Mózes egyetlen, *Egyidejűségek* című regényének⁸ a tanára –, ha nincs visszaút a régibe. Akik beleszülettek és benne élnek, nem szenvednek, mert a napi rutin eltakarja helyzetük kilátástalanságát. Számukra ez a saját, ez az otthonos.

E ponton Mózes Attila írói világa mélyen rokon Bodor Ádáméval.

Akik mégis szenvednek, néha útra kelnek, de csak a köztes helyzetig jutnak. Mózes írói világában nincs értéktelített állapot, nincs hová megérkezni. Nincsenek egyszerű ellentétpárok: van ugyan *bent* és a *kint*, *saját* és *idegen*, *régi* és *új*, de mindkét oldal zárványként jelenik meg, közöttük legfeljebb a beleszületettség otthonosságérzése tesz különbséget.

Az egyes novellákban és kisregényekben a helyváltoztatások mentén létrehozott lehetséges világok valójában zárt töredékek. Töredékek abban az értelemben, hogy a történetek információhiányosak, nem világosak a *honnán*, a *miért* és a *hová* koordinátái. Az utazás már folyik, amikor bekapcsolódunk a történetbe, és csak sejtjük a végét, amikor kikapcsolódunk belőle. Mégis zártak, mert nem keltenek teljesség-hiányt: a köztes helyzet egy, a maga törvényszerűségei szerint működő, zárt világra, a társadalom egy zárványára nyújt rálátást.

7 ANTAL Balázs, *Történet polnyi könyvvel: Mózes Attila írói világa*, Lector, Marosvásárhely, 2019, 25, 39–40, 51–52, 55, 59, 70.

8 MÓZES Attila, *Egyidejűségek*, Kritérium, Bukarest, 1980.

Mózes írói világának egysége akkor válik leírhatóvá, ha különböző írásait egymás interpretánsaiként olvassuk. Könnyen belátható ez a kötetkompozíciót alkotó írások esetében. De könyvei éppen úgy párbeszédet folytatnak egymással, mint a bennük helyet foglaló, egymással – alkalmasint kötetthátrókat átlépve – dialogizáló novellák. A könyvek közötti párbeszéd felismerését segítik a köztes állapotokat kifejező kötetcímek. A pályakezdő *Átmenetek* után a *Fény, árnyék átdereng*⁹ a látható és láthatatlan köztesére utal, *A gonosz színeváltozásai*,¹⁰ játékba hozva Jézus színeváltozását, az átlényegülésre, *A vénasszonyok nyara*¹¹ az évszakok köztesére, az *Üvegcsendélet*¹² a törekeny tárgyak átmeneti épségére. Az *Árvízkor a folyók megkeresik régi medrüket* cím értelmezését a kisregény első mondata tereli a köztes irányába: „SZILVESZTER azon az éjjelen miután félalomban elképzelte, milyen lehet meghalni valamikor nulla óra egy perc és egy között, valahol az idő e senkiföldjén, a szokottól eltérően álmodott valamit.”¹³ A hős neve pedig, csupa nagybetűvel szedve, ugyancsak az egymást váltó évek közti senkiföldjére utal.

Innen nézve Mózes zárt töredékekből összeállított könyvei is egymással dialogizáló zárt töredékek. Az életmű egysége a különböző szinteken párbeszédet folytató darabok összefüggésrendszerének feltérképezése nyomán bontakozhat ki. Ez a feladat azonban nem oldható meg egyetlen tanulmány keretei között. A továbbiakban mindössze arról lesz szó, hogy *Füstkorom* című, 1984-ben megjelent novelláskönyvének¹⁴ néhány írása hogyan hozható egymással interpretációs viszonyba, és mit látunk, ha az interpretációt elvégezzük.

De előbb még néhány elméleti megfontolás.

Egymást legtermészetesebben olyan történetek értelmezhetik, amelyek cselekménymodellje azonos. A cselekménymodell fogalmát a Bernáth Árpád által bevezetett értelemben használom.¹⁵ Ő Heinrich Böll munkásságának olyan leírására törekedett, melynek nyomán

9 Uő., *Fény, árnyék átdereng*, Dacia, Kolozsvár–Napoca, 1980.

10 Uő., *A gonosz színeváltozásai*, Kriterion, Bukarest, 1985.

11 Uő., *A vénasszonyok nyara*, Dacia, Kolozsvár, 1991.

12 Uő., *Üvegcsendélet*, Kriterion, Bukarest, 1982.

13 Uő., *Árvízkor a folyók megkeresik régi medrüket*, Kriterion–Szépirodalmi, Bukarest–Budapest, 1990.

14 Uő., *Füstkorom: Történetek ellenfényben*, Kriterion, Bukarest, 1984.

15 BERNÁTH ÁRPÁD, *Narratív szövegek irodalmi magyarázata*, *Literatura* 1978/3–4., 191–196; illetve Uő., *Heinrich Bölls historische Romane als Interpretationen von Handlungsmodellen = Studia Poetica 2. Literary semantics and possible worlds / Literatursemantik und mögliche Welten*, szerk. Csúri Károly, Szegedi Egyetem, Szeged, 1980, 63–124.

a különböző írások narrációinak közös eredője válik láthatóvá. Ennek keresése vezette a Böll-történet cselekménymodelljének felismeréséhez. A Böll-történetet három figuratípus egymással érintkező mozgása hozza létre. A és B_1 mozgásuk során egy ponton találkoznak, de C_1 közbelépése elválasztja őket. Ez ismétlődik: A és B_2 találkoznak, de C_2 közbelépése elválasztja őket. Találkozásainak sora folytatódik, míg csak el nem jutunk a zárótörténethez, amikor a találkozás vagy véglegessé válik, vagy végérvényesen ellehetetlenül: Bernáth értelmezése szerint így vagy zárt, vagy nyílt befejezés jön létre. A modellt Böll különböző írásai különböző módon realizálják. A *Der Zug war pünktlich*¹⁶ (1949) című elbeszélés például két előtörténetből és egy zárótörténetből áll: „Andreas és a francia lány Amiens közelében találkoznak, majd a hadnagy parancsa következtében szétválnak. Andreas és a német lány Dortmundban találkoznak, majd az »öblös hang« szétválasztja őket. Andreas és Olina Lembergben találkoznak, és a bordélyház tulajdonosnője nem tudja szétválasztani őket.”¹⁷

Cselekménymodelljük alapján rokon írások csoportjait lehet elkülöníteni Mózes Attila életművén belül is, interpretációs helyzetbe hozásuk pedig alkalmas eszköz szépírói munkásságának a különféle-ség egységét mutató leírására. A *Füstkorom* novelláinak cselekménymodellje hasonló a Böll-történetéhez: a történetet itt is három figura egymással érintkező mozgása hozza létre. A és B találkoznak, de C elválasztja őket. Eltérés, hogy a Mózes-történeten belül nincsenek ismétlődések, vagy ha mégis, azok utalásszerűek: ez következik a zárt töredék műfajából, mely mindig egyetlen elemet tesz láthatóvá a kapcsolódó események láthatatlanul maradó sorából. Vannak elutazás-megérkezés-elutazás, és vannak visszatérés-megérkezés-elutazás történetek, de mindegyik a megérkezés állapotát részletezi, az *előtt* és az *után* csak jelzesszerű, máskor csupán odaértett. További különbség a Böll-történethez képest, hogy a kiindulópont nem feltétlenül találkozás, hanem együttlét, s hogy C nem feltétlenül személy, hanem körülmény; de ha személy is, közbelépését a körülmények determinálják.

Kondor a börtönből szabadulva felkeresi volt feleségét, de a csörgő fal elválasztja őket (*Egy történet vége*). Fűszál és Dalma mezítelen egymásra találásának a vadászok érkezése vet véget (*Csurdétó*), Cuca és a szőke fiú alkalom szülte együttlétének pedig társadalmi státuszuk

16 Heinrich BÖLL, *A vonat pontos volt*, ford. FÁY Árpád = Uő., *És száját nem nyitotta szóra. Kisregények*, Európa, Budapest, 1980, 5–138.

17 BERNÁTH, I. m., 195.

különbözősége (*Napnyugati vándorlás*). Az újságíró és Tánya élettársi viszonya hirtelen lezárul, amikor a gyilkossá vált hajdani szerető szabadul a börtönből (*Közkegyelem*). Lökös és a nehézfiúk ismételt találkozásának oka az ikertestvér halála, elválásuk mögött pedig a halál körülményeinek tisztázódása áll (*Tükörtánc*). A kiküldött és Elvira megint csak alkalom szülte együttlétének a kiküldetés lejárta vet véget (*Füstkorom*), a Pál Melániával való virtuális találkozásnak pedig a vonat indulása (*Közjáték*). Az előadó és a rokokó lány egymásra találását egy nem létező nap, június 31-e teszi egyszerűvé (*Rokokó halál*). Egyedül a *Változat egy városra* alcímet viselő *Történet falkányi kutyával* cselekménymodellje eltérő. A főcím a már említett pályakezdő novellára utal, de a főhős itt nem a kutyák áldozatává válik, hanem a kutyákkal együtt válik a megváltozott körülmények, a tömbházélet áldozatává. És ugyan az előbb említett novellák hőseihez hasonlóan ő is elutazik, majd visszatér, a narráció nem az utazást, hanem az utazás előtti és utáni, mit sem változó állapotot részletezi. A kettő közötti eltérésnek – látjuk majd – a kötet történeteinek egymást értelmezése szempontjából fontos szerepe lesz.

A *Napnyugati vándorlás* énelbeszélője, a szőke fiú, egy cigánykaravánhoz csatlakozva tér vissza a saját városába. Hogy miért ezt a visszatérési lehetőséget választja, nem derül ki. Az sem, hogy ki ő, nincsen neve sem. Csak egy bizonyos: nem cigány. A történet egy életút kimetszett része, az elbeszélő azt rögzíti, mintegy önmaga számára tudatosítja, amit éppen átél: a köztes létet. Nem válhat részévé az idegen világnak, de amíg benne van, nem térhet ki szokásrendje elől. Belülről lát rá, miközben kívülről marad, s e köztes helyzet sodorja életét veszélybe. Az olvasó pozíciója a kukkolóé: mintha egy éppen íródo naplóba tekintene bele, miközben az előzmények és a későbbi történetek egyaránt rejtve maradnak előtte. Arra a kérdésre, hogy mi motiválhatta a fiú saját világából való kiszakadási kísérletét, egyáltalán: milyen lehet az ő saját világa, a kötet egymást interpretáló írásai nyomán formálódik válasz.

A *Rokokó halál* című novella elbeszélője külső, mindentudó elbeszélő. Ez a forma eleve olvasót feltételez: valaki valaki(k)nek elmond egy történetet valaki(k)ről. Következésképpen kevésbé információhiányos, sokat megtudunk az utazó személyéről, utazásának céljáról, alteráló viselkedésének motivációiról. Van neve (Fabriczius), foglalkozása előadó, vidéki múzeumokban üveghutákról és üvegtárgyakról

tart előadást. Járja a „bensőségesen gyűlölt”¹⁸ országot. De hogy kik és honnan küldik vidéki körútjaira, homályban marad; a mindentudó elbeszélői helyzet ellenére a cselekmény ezúttal is egy történet kimetszett darabja. A hőst nem vezetik idegen világokba utazásai, unalomig ismert vidéki városok egyforma előadótermeiben mondja ugyanazt, ugyanannak az unott közönségnek. A tárgytól nem térhet el, valaki mindig „figyeli, nem csempész-e be előadásába valami szokatlant”.¹⁹ De a mostani utazás, a mágikus realizmus eszköztárát segítségül hívva, mégis idegen (köztes) világba vezet. Monoton egyformasággal zakatol vele a vonat, az utazást részeg zenészek agresszivitása teszi pokollá. Ez még az ő világa. De a zenészek leszállnak, és a sűrűsödő alkonyatban „olyan nyugalom szakad a kattogó kerekeken gördülő kocsira, amilyen a nemrégiben meglátogatott, gótikus fellegváracska temetőjében honolt”,²⁰ ahol a csendet lágyan betöltő kis harang szavában a múlt idegenné vált világának otthonos másságára ismerhetett, de arra is, hogy „a történelem hangja nem érvényes a mára”.²¹

A jelen alternatíváját nem a múlt, hanem egy nem létező nap, június 31-e teremti meg. Az unottan lézengő közönség soraiban felbukkan a rokokó arcú lány, nézik egymást, és ő most, mert végre van miért és kinek, eltér előadása tárgyától: „ma egy színes és törekeny világról lesz szó, mely leginkább az én képzeletemben él, s velem együtt örökre eltűnik”.²² Aztán a lány, ujjait kifejtve vőlegénye kezéből, melléje szegődik, és vele megy szállodai szobájába. De a nem létező nap történései éppen úgy átmenetiek, ahogyan a *Napnyugati vándorlás* hőse számára átmeneti a cigánykaraván világa, a cigánylánnyal létrejött szerelmi kapcsolat. Nem folytatható egyik sem, bár lehetséges, hogy a novella mágikussá váló világában Fabriczius véglegesen ott marad június 31-e realison túli világában. A monotonon zakatoló valóságból azonban nincsen kilépés. Csak a halál: Fabriczius, akit többé nem látott senki, talán mégsem a két hónap közötti senkiföldjén tűnt el, hanem az alagútban történt vonatszerencsétlenség felismerhetetlen áldozatai között végezte.

A *Napnyugati vándorlás* és a *Rokokó lány* egymásra olvasása érzékelhetővé teszi, hogy a cigánykaravánhoz való csatlakozás a szőke fiú

18 MÓZES Attila, *Rokokó halál* = Uő., *Füstkorom*, 224.

19 Uő., 229.

20 Uő., 227.

21 Uő., 227.

22 Uő., 234.

számára június 31-ének a homológja. Saját világából való kiszakadásának a motivációi hasonlók lehetnek Fabricziuséhoz: tüntetés a zajos vonatutazás ellen, amely a törekenység szakértője számára az őt körülvevő világ durvaságának, kíméletlen erőszakosságának a kifejezője. S amit kifejez, azt megint más elbeszélések bontják ki. Így válik megfoghatóvá, hogy milyen az a világ, amely számukra elviselhetetlen, és amellyel szemben alternatívát keresnek. Közülük most a már említett *Történet farkányi kutyával* címűt emelem ki. Azért éppen ezt, mert belőle nemcsak az válik világossá, hogy milyen a *saját világ*, hanem az is, hogy a saját világ ugyancsak kényszer szülte, történelmi köztes lét, melynek nincsen alternatívája.

A köztes helyzet mindig feltételez egy saját és egy idegen világot. Távolodás a sajáttól, közeledés az idegenhez: átmenet. De Mózes prózájában a köztes nemcsak a hős állapota különböző világok között, hanem a hőst körülvevő világ köztes állapota. Amikor a köztest a történelem hozza létre, a *saját* hátrahagyott régiként, az *idegen* elérendő újként mutatkozik. Abban az országban, amelyben Mózes Attilának élnie adatott, s amely az általa teremtett lehetséges világok médiumaként szolgált, ez az állapot végtelenül hosszúra nyúlt. A második világháború rombolását Kelet-Európában nem egyszerű újjáépítés követte, hanem a megmaradt régi tudatos (tovább)rombolása, a rombolás árán születő új világ hamisnak bizonyult ígéretével, egyféle személyiségtorzító vákuum-lét realitásával. Ceaușescu Romániájában ráadásul „vasgárdista-sztálinista-maoista” fordulattal²³ az 1970-es évek első felétől kezdve.

Mózes Attila életműve leírható úgy is, mint folyamatos reflektálás erre az állapotra. Mindig külső nézőpontból, még akkor is, ha elbeszélője énelbeszélő. Mert az énelbeszélő történetét a külső nézőpontot elfoglalni képes író szervezi, aki nem ismeri a régi iránti nosztalgiát, de nem ismeri az új iránti lelkesedést sem. Éppen ellenkezőleg: mintha a sivár *régi* helyén még sivárabb *új* bontakozna ki. Materiálisan és mentálisan egyaránt. Hiányzik belőle az a századok során formálódott tartás és értékrend, amely szervezte a közösséget – még ha az organikus mozgás premisszái a kívülről érkezettek számára érthetetlenek vagy éppen barbárok is. Ilyen az *Egyidejűségek* helyszíne, a világgal csak napi három buszjáratral érintkező Göcsön araszoló élet, míg a *Változat*

23 TAMÁS Gáspár Miklós, *Magyarnak lenni Romániában, 1977-ben = Uő., Kolozsvári esszék*, szerk. BALÁZS Imre József, Kolozsvár, transtex.ro, 2024, 116.

egy városra alcímet viselő *Történet falkányi kutyával* az új idők köztesét festi, ahonnan a *Napnyugati vándorlás* szőke fiúja, a *Rokokó lány* előadója a maguk történetének köztes világába érkeznek.

Az itt folyó életet a falusias külvárosok helyén létrejövő, megalomán tömbháznegyedek szervezik, amelyek tömegek sorsát terelték végérvényesen a köztes lét helyzetébe. A rombolás árán létrejött egyforma (egyformán kietlen) városrészek nemcsak azért visszatérő helyszínei a Mózes-írásoknak, mert Románia szocialista átalakulásának ez volt a legfeltűnőbb, legtöbbször életét közvetlenül felforgató eleme, hanem mert az egész társadalmat átforgató folyamat ezen a tematikán keresztül mintegy lombikban (át)látszik. És jól megmutatható, hogy a tömbházakban lakók kilátástalan életének elvileg ugyan két alternatívája is van, gyakorlatilag azonban egy sincsen.

Az egyik a pusztulásra ítélt patriarchális világ, mely még látszik a tömbházak ablakából: bontásra váró családi házak és szépen művelt kertek, disznóólak és kerti budik. Ide azonban nincs visszaút, és keresni sem érdemes. Az *Egyidejűségek* világa nem vonzó világ, még ha mögötte olyan érték- és szokásrend körvonalazódik is, mely szervezni képes egy zárt közösség életét. A *Történetek egy falkányi kutyával* énelbeszélője mégis elhagyja családját, hogy alternatívát keressen önmaga számára. Kétségbeesett és kudarcra ítélt kísérlet. Míg a kötet többi novellájának hősről nem tudjuk, honnan érkeznek azokba az alternatív világokba, amelyekben találkozunk velük, addig róla csak azt tudjuk, hogy honnan menekül, azt viszont nem, hogy merre jár menekülés közben. Illetve tudjuk mégis, köszönhetően annak, hogy a kötet novellái egymást interpretálják: annak az útnak az ismeretlen homológját járja be, amelyen a szőke fiú járt a cigánykaravánnal, ahová a *Rokokó lány* előadójának útja vezetett. E novellák ismeretében nyilvánvaló, hogy szökése nem lehet sikeres, miközben a *Történetek falkányi kutyával* olvasása nyomán világossá válik, hogy mi elől menekül a szőke fiú és az üveghuták szakértője.

A kilátástalanságot nem enyhíti a másik, kifejtetlenül maradó alternatíva sem, melynek létezésére a *Történetek falkányi kutyával* Király Lászlónak szóló ajánlása utal. *Ajánlott elbeszélés a Házam küszöbén címére*, pontosítja ajánlását Mózes, s ezzel interpretációs viszonyba hozza saját novelláját Király elbeszélésével.²⁴ Utóbbi történetének hősei Nyugat-Európát járó erdélyi magyar írók. A *Rokokó lány* Fabricziusa

bensőségesen gyűlöli az őt körülvevő világot; a Házam küszöbén Z. és L. monogrammal jelölt írói idegenként csodálják a nyugat-európaiat. A kettőt egybefűzni, bensőségesen szeretni lenne jó, de erre nincs esélyük, sem otthon, sem idegenben. A novella e belátásról szól, és arról, hogy ha már nem adatik szeretniük, legalább a bensőségességhez ragaszkodnak. Holland házigazdájuk felteszi a kérdést: „Nem akartok végleg ittmaradni?” – és felajánlja a padlászobát, „ameddig szerzünk nektek valami helyet”. Z. válasza ironikus: nem fogadhatja el az ajánlatot, mert nem nagyon szereti a holland kosztot. „Különben minden rendben volna, otthagynám, ugye, a gyerekeimet, a könyveimet, a kutyámat, az utcámat a hársfákkal, a temetőt halott ismerőseimmel, a barátaimat, s még sok mást is.”²⁵

Így vonja be Mózes Attila ajánlása Király elbeszélését saját novellái – zárt töredékei – egymást interpretáló játékába. Hasonló eltulajdonításokkal máskor és más szerzők esetében is élt; ezek feltárása és értelmezése azonban nem a mostani tanulmány feladata.